

JOANNA SONDEL-CEDARMAS

ORCID: 0000-0002-3037-9264

Uniwersytet Jagielloński

joanna.sondel-cedarmas@uj.edu.pl

Giorgio Pisanò — u źródeł neofaszystowskiego rewizjonizmu

Słowa kluczowe: neofaszyzm, rewizjonizm, Giorgio Pisanò, ustawy rasistowskie.

GIORGIO PISANÒ: AT THE ROOTS OF NEO-FASCIST REVISIONISM

Abstract

The present paper analyses the way Benito Mussolini's racist policy were interpreted by Giorgio Pisanò, a neo-fascist journalist and columnist. According to Pisanò, the fascist regime should not be considered racist. Moreover, *leggi razziali* of 1938 were much milder than the Nuremberg race laws. The neo-fascist journalist tried to argue that Italian fascism did not follow the policy of extermination of Jews and, consequently should not be blamed for the Holocaust. Finally, Pisanò's rhetoric of national betrayal as applied to anti-fascist resistance movement — whose activity led to the outbreak of the 1943 civil war in Italy — should be considered yet another case for Mussolini's racist policy affirmation.

Keywords: neo-fascist revisionism, Giorgio Pisanò, racist laws.

Kultura polityczna włoskiego neofaszyzmu nie spotkała się dotąd z szerszym opracowaniem w polskiej literaturze przedmiotu¹. Nie ulega wątpliwości, że włoska skrajna prawica, związana przede wszystkim z powstałym w 1946 roku

¹ Wśród publikacji, które ukazały się w Polsce na ten temat, należy wymienić: M. Bankowicz, *Faszyzm po faszyzmie. Włoski Ruch Społeczny (MSI) na scenie politycznej powojennych Włoch*, „Politeja” 5, 2006, s. 52–65, a także ten sam artykuł w rozszerzonej postaci w M. Bankowicz, *Niedemokratyzmy*, Kraków 2011, s. 163–186; A. Wielomski, *Faszyzmy łacińskie. Sen o rewolucji innej niż w Rosji i w Niemczech*, Warszawa 2011; Z. Mikołejko, *Mity tradycjonalizmu integralnego: Julius Evola i kultura religijno-filozoficzna prawicy*, Warszawa 1998; J. Sondel-Cedarmas, *Criticism of “fa-*

Włoskim Ruchem Społecznym (Movimento Sociale Italiano), była niezwykle interesującym zjawiskiem na tle innych europejskich partii neofaszystowskich i neonazystowskich. Z jednej strony owa „największa partia o nostalgiiach faszystowskich w całej Europie”², która funkcjonowała legalnie na włoskiej scenie politycznej przez cały okres I Republiki, może być uznana za przykład niezwykle tolerancyjnej polityki republikańskich rządów w stosunku do przeszłości faszystowskiej. Z drugiej jednak jej zadeklarowane i akcentowane poparcie dla polityki reżimu Mussoliniego (w szczególności w jego schyłkowym okresie lat 1943–45), które było źródłem tożsamości i elementem wewnątrznie spajającym to ugrupowanie, spowodowało jego izolację na scenie politycznej. Historyk Roberto Chiarini określił to zjawisko jako „paradoks tożsamości” (*paradosso dell'identità*)³.

Kwestią, która mocno zaważyła na charakterze Włoskiego Ruchu Społecznego, przede wszystkim ograniczając jego wpływ na młode pokolenia, był słabo opracowany program ideologiczny, a w szczególności brak konkretnych punktów odniesienia, tak pod względem politycznym, jak i kulturowym. Jak zauważył włoski politolog związany w młodości z Włoskim Ruchem Społecznym, a następnie jeden z głównych teoretyków tak zwanej Nowej Prawicy, Marco Tarchi, „kierownictwo polityczne MSI traktowało kulturę jako »optional«”.⁴ Nie ulega wątpliwości, że w wyobrażeniu polityczno-kulturowym włoskiego neofaszystu kluczową rolę odegrał okres Włoskiej Republiki Społecznej (1943–1945). Włoscy neofaszyści, uważając się za spadkobierców ideowych Republiki Salò, odwoływali się przede wszystkim do jej tradycji rewolucyjnych i antyburżuazyjnych, a także korporacjonizmu oraz polityki społecznej⁵. Brakowało natomiast bardziej współczesnych wzorców ideowych, które mogłyby zainteresować młode pokolenie Missinów. Na ten problem zwrócił już uwagę pod koniec lat pięćdziesiątych Julius Evola, który na łamach pisma „Il Conciliatore” stwierdził: „We Włoszech nie istnieje jasno sformułowana myśl skrajnej prawicy. W całym okresie powojennym, chociaż nie brakło manifestacji nostalgicznych, nie powstała ani jedna książka, która podjęłaby próbę stworzenia jakiś punktów odniesienia pod względem ideologicznym, spójnego programu ideologicznego”⁶. Brak zaplecza kulturowego objawił się również na poziomie historiograficznym. Jak zauważył Tarchi, neofaszystowskiej kulturze politycznej nie udało się stworzyć własnej historiografii

scist nostalgia” in the political thought of the New Right, „Studia nad Autorytaryzmem i Totalitaryzmem” 40, 2018, s. 49–63.

² M. Tarchi, *Esuli in patria. I fascisti nell'Italia repubblicana*, Parma 1995, s. 5.

³ R. Chiarini, *Destra italiana dall'Unità d'Italia ad Alleanza Nazionale*, Venezia 1995, s. 10.

⁴ Cyt. za: M. Tarchi, *Cinquant'anni di nostalgia, La destra italiana dopo il fascismo*, Milano 1995, s. 91. Podobnie też Marcello Veneziani zauważył, że o kulturze prawicowej można mówić dopiero począwszy od lat siedemdziesiątych. Zob. M. Veneziani, *Sinistra e destra. Risposta a Norberto Bobbio*, Firenze 1995.

⁵ P. Ignazi, *Il Polo escluso. Profilo del Movimento Sociale Italiano*, Bologna 1998, s. 421.

⁶ Cyt. za: F. Germinario, *Tradizione Mito Storia. La cultura politica della destra radicale e i suoi teorici*, Roma 2014, s. 11.

faszystów, opartej na solidnej bazie metodologicznej. Ograniczyła się ona jedynie do studiów o charakterze wspomnieniowych, raczej apologetycznych niż rewizjonistycznych. W opinii cytowanego politologa, pod względem historiograficznym kultura prawicowa nie stworzyła nic, co mogłoby być porównywalne ze szkołą marksistowską⁷.

Niezdolność do opracowania wiarygodnej historiografii prawicowej krytykował też na początku lat siedemdziesiątych Evola. Mistrz europejskiego radykalizmu prawicowego w artykule *Storiografia di destra* dopatrywał się w braku prawdziwej historiografii prawicowej przyczyn „niższości europejskiej prawicy w stosunku do ideologii lewicowych”⁸. Evola nie był w tej opinii odosobniony. W 1974 roku podobną krytykę prawicowej kultury za nieumiejętność stworzenia własnej szkoły historycznej przeprowadził na łamach wspomnianego już pisma „Il Conciliatore” dziennikarz Mario Bernardi Guardi. Guardi piętnował przede wszystkim niezdolność „wyjścia poza sterylne nostalgizm RSI”, przede wszystkim w obliczu mocno zakorzenionej i „bojowo nastawionej” historiografii antyfaszystowskiej⁹. Należy też zaznaczyć, że włoscy neofaszyści w latach sześćdziesiątych (aż do publikacji *Intervista sul fascismo* w 1975 roku) z dużym dystansem podchodzili do studiów Renzo De Felice, uważając go za „historyka antyfaszystowskiego”¹⁰. Jak zauważył Francesco Germinario, w latach siedemdziesiątych największym uznaniem w środowisku Włoskiego Ruchu Społecznego cieszyły się studia Anthony Jamesa Gregora¹¹. Ocena faszystów dokonana przez amerykańskiego historyka jako „dyktatury rozwoju” i zjawiska „modernizacji autorytarnej”, typowej dla narodów opóźnionych w rozwoju kapitalizmu, była szczególnie bliska włoskim neofaszystom przede wszystkim ze względu na to, że wykluczała liberalną interpretację faszystów jako zamkniętego rozdziału w historii¹².

Jak wiadomo, Gregor poddawał także w wątpliwość pokrewieństwo ideowe faszystów i nazistów, nie akceptując kategorii „nazifaszystów”, opracowanej przez antyfaszystowską kulturę polityczną, która pojmowała faszystów w kategoriach totalitaryzmu o charakterze rasistowskim i akcentując jego rolę w Holokauście.

⁷ M. Tarchi, *Cinquant'anni di nostalgia...*, s. 101.

⁸ J. Evola, *Storiografia di destra*, „Roma”, 8.07.1973. Cyt za: *idem*, *Ultimi scritti*, red. G. Marzocco, Napoli 1977, s. 138.

⁹ M. Bernardi Guardi, *Miti e idee del Novecento. III. Il fascismo italiano. Altre analisi di destra*, „Il Conciliatore” 9, 1974, s. 311.

¹⁰ Por. G. Pisanò, *Storia della guerra civile in Italia 1943–45*, Milano 1965, t. 2, s. 1361, 1376. Szerzej na temat krytyki interpretacji De Felicego ze strony włoskiej skrajnej prawicy zob. F. Germinario, *Da Salò al governo. Immaginario e cultura politica della destra italiana*, Torino 2005, s. 83–90; *Un monumento al Duce?*, Firenze 1976; *Fascismo e capitalismo*, red. N. Tranfaglia, Milano 1976.

¹¹ Studia nad ideologią faszystowską amerykańskiego historyka były publikowane przez główne wydawnictwa związane ze skrajną prawicą, jak Le Edizioni del Borghese czy wydawnictwo Giovanni Volpe, i przedrukowywane w głównych czasopismach takich jak „Intervento”, „Cultura di destra” czy „La Torre”.

¹² A.J. Gregor, *The Ideology of Fascism. The Rationale of Totalitarianism*, New York-London 1969.

Wspomniana polemika z kategorią „nazifaszyzmu” w drugiej połowie lat siedemdziesiątych doprowadziła neofaszystów do przewartościowania swojej oceny w kwestii studiów Renzo De Felice. W szczególności środowisko skrajnej prawicy pozytywnie odniosło się do „paradygmatu De Felice”, opierającym się na rozróżnieniu faszyzmu jako ruchu rewolucyjnego o źródłach lewicowych od reakcyjnego i prawicowego nazizmu¹³. Jednak niezależnie od rewizji interpretacji historiografii De Felice w środowisku MSI, autor *Intervista sul fascismo* przyłączył się do krytyki skrajnej prawicy jako niezdolnej do przeprowadzenia obiektywnej analizy okresu faszyzmu, W jego opinii spadkobiercy Republiki Salò nie byli w stanie spojrzeć w obiektywny sposób na fakty historyczne. De Felice określił to zjawisko jako „krótkowzroczność historiograficzną połączoną z nadwzrocznością ideologiczną”¹⁴. Opinię De Felice rozwinął następnie Francesco Germinario, który zauważył, że neofaszystom zabrakło świadomości historycznej potrzebnej do opracowania obiektywnej i niezależnej historiografii. Jak wykazał, niezależna rekonstrukcja historyczna okresu rządów Mussoliniego doprowadziłaby tę partię do erozji fundamentów, na których zbudowała ona swoją nostalgiczną wizję Włoskiej Republiki Społecznej, stanowiącą ważny element jej tożsamości politycznej. W konsekwencji w środowisku włoskich neofaszystów rozwinęła się przede wszystkim publicystyka nostalgiczna, o charakterze bardziej lub mniej rewizjonistycznym.

Rozwój publicystyki rewizjonistycznej był w dużej mierze spowodowany także potrzebą stworzenia przez środowisko MSI „innej pamięci”. W szczególności Missinon zależało na opracowaniu odmiennej lektury okresu Włoskiej Republiki Społecznej w stosunku do jej oceny dominującej w historiografii antyfaszystowskiej. W interpretacji neofaszystowskich publicystów dość wyraźnie zaznaczyło się przeciwstawienie faszystowskiego reżimu i Republiki Salò jako „najwyższego momentu we współczesnej historii narodowej” z Włochami ruchu oporu (*Resistenza*), w których znalazły odzwierciedlenie wszystkie wady historyczne i generalny upadek charakteru narodu włoskiego. Jak napisał Francesco Germinario, kultura polityczna neofaszyzmu przeciwstawiała liryczną i estetyzującą wizję Włoskiej Republiki Społecznej symbolizującą „Włochy młodych ochotników, którzy chcieli bronić honoru ojczyzny” z „reakcyjnymi Włochami monarchii i marszałka Badoglio”, charakteryzującymi się zdradą, lawirowaniem, podwójną grą „w duchu najlepszych tradycji makiawelizmu”¹⁵. Nie ulega wątpliwości, że do stworzenia owej „odmiennej pamięci” Republiki Salò przyczyniła się już memorialistyka drugiej połowy lat czterdziestych, przede wszystkim wspomnienia dygnitarzy RSI, jak Filippo Anfuso czy Rodolfo Graziani. Kwestia pozytywnego przedstawienia okresu Włoskiej Republiki Społecznej wiązała się również z problemem odniesienia się do polityki rasistowskiej Mussoliniego,

¹³ R. De Felice, *Intervista sul fascismo*, red. M.A. Leeden, Roma-Bari 1975.

¹⁴ R. De Felice, *Rosso e nero*, red. P. Chess, Milano 1995, s. 117.

¹⁵ F. Germinario, *L'altra memoria. L'estrema destra. Salò e la Resistenza*, Torino 1999, s. 19.

a w szczególności do Manifestu z Werony (Carta di Verona) z 1943 roku, który pozbawiał de facto obywatelstwa włoskich Żydów¹⁶.

Nie ulega wątpliwości, że ocena faszystowskich *leggi razziali* oraz antysemityzmu stały się jednym z głównych problemów skrajnej prawicy, która próbowała uzyskać legitymizację na scenie politycznej I Republiki. Włoski Ruch Społeczny nie różnił się pod tym względem od innych europejskich partii neofaszystowskich i neonazystowskich. Jak zauważył Germinario, potrzeba napisania historii Europy z własnego punktu widzenia, minimalizując lub wręcz usuwając niewygodną kwestię Holokaustu Żydów i Romów, była elementem, który połączył całą europejską skrajną prawicę w okresie powojennym. Próba usunięcia Zagłady z pamięci zbiorowej lub przynajmniej zredukowania jego znaczenia do zjawiska ogólnoeuropejskiego, obecnego we wszystkich krajach Europy, miała być warunkiem politycznego istnienia partii odwołujących się do tradycji faszystowskich. Germinario określił to zjawisko jako proces tworzenia „kontr-historiografii”, mającej na celu odmienne przedstawienie kwestii istnienia obozów koncentracyjnych poprzez zminimalizowanie ich efektów śmiertelnych lub przerzucenie przynajmniej części odpowiedzialności na aliantów za prowadzoną przez nich politykę wobec hitlerowskich Niemiec¹⁷.

Należy jednak zaznaczyć, że w środowisku włoskiej radykalnej prawicy po 1945 roku wykształciły się dwa odmienne stanowiska zarówno w kwestii oceny samej polityki rasistowskiej faszyzmu, jak i pamięci o Holokauście. Neofaszyści związani z MSI byli rewizjonistyczni, podczas gdy radykalna prawica antysystemowa (grupa Ordine Nuovo), skupiona wokół Pino Rautiego i odwołująca się do myśli Juliusa Evoli, miała raczej charakter negacjonistyczny. W środowisku MSI prace czołowych europejskich negacjonistów: Paula Rassiniera, Roberta Faurissona i Maurice'a Bardèche'a, nie cieszyły się szczególną popularnością¹⁸. Neofaszystowscy publicyści, chociaż nie podawali w wątpliwość istnienia Holokaustu, starali się jednak zminimalizować zasięg faszystowskiego antysemityzmu, a przede wszystkim odpowiedzialność reżimu Mussoliniego za deportację włoskich Żydów do niemieckich obozów zagłady. Zgodnie z tą optyką starali się

¹⁶ Na trudności środowiska neofaszystowskiego przy przedstawianiu ustawodawstwa rasistowskiego przyjętego przez Republikę Salò w latach 1943–45 zwrócił zwłaszcza uwagę Francesco Germinario. Zob. F. Germinario, *L'altra memoria...*, s. 20–21, 58 n.; *idem*, *Da Salò al. governo...*, s. 47 n.; *idem*, *Estranei alla democrazia. Negazionismo e antisemitismo nella destra radicale italiana*, Pisa 2005.

¹⁷ F. Germinario, *Estranei alla democrazia...*, s. 61.

¹⁸ Inaczej sytuacja wyglądała w środowisku radykalnej prawicy, odwołującej się do myśli Juliusa Evoli. Pierwsze teksty negacjonistyczne, zawierające niektóre tezy Rassiniera, zostały opublikowane w 1963 roku w broszurce wydanej przez wydawnictwo skrajnie prawicowego intelektualisty Franco Freda (Gruppo AR). We wspomnianym opracowaniu pojawiły się kwestie podejmowane wcześniej przez zagranicznych negacjonistów, jak „odraza do Żydów”, zarzut skierowany do oficjalnej historiografii przedstawiania problematyki Holokaustu wyłącznie z punktu widzenia „zwycięzców”. Zob. *Gruppo di AR*, Padova 1963.

przedstawiać antysemityzm jako kwestię charakterystyczną wyłącznie dla narodowego socjalizmu, zasadniczo obcą włoskiemu faszystowemu. Podkreślali długą tradycję tolerancji mieszkańców Półwyspu Apenińskiego, której nie mógł przerwąć faszystowski reżim. Na ogół nie poświęcali jednak zbyt wiele uwagi kwestii obozów koncentracyjnych, a pisząc o ustawach skierowanych przeciwko włoskim Żydom z lat 1938–1945, starali się zminimalizować ich znaczenie, przede wszystkim dokonując ich porównania z ustawodawstwem rasistowskim Trzeciej Rzeszy.

Celem niniejszego artykułu będzie przedstawienie interpretacji polityki rasistowskiej faszystów przeprowadzonej przez jednego z najbardziej znanych prawniczych dziennikarzy Giorgio Pisanò (1924–1997) na tle oceny innych odłamów Włoskiego Ruchu Społecznego¹⁹. Jak słusznie zauważył Francesco Germinario, Pisanò był publicystą, który przez ponad 40 lat rzucał wyzwanie antyfaszystowskiej kulturze politycznej²⁰. Publikując oprócz prac historycznych również liczne eseje i artykuły poświęcone okresowi Włoskiej Republiki Społecznej i wojny domowej lat 1943–1945, przyczynił się do stworzenia podstaw rewizjonizmu neofaszystowskiego we Włoszech.

Polityka rasistowska włoskiego faszystów w ocenie Giorgio Pisanò a publicystyka rewizjonistyczna we Włoszech

Stosunek włoskiego neofaszystów do kwestii rasowej był dość złożony. Jak wykazał włoski historyk Giuseppe Parlato, w pierwszych latach po zakończeniu II wojny światowej, wewnątrz środowiska neofaszystowskiego wykształciły się dwie różne postawy. Z jednej strony założona jesienią 1946 roku organizacja neofaszystowska *Fasci di Azione Rivoluzionaria* (FAR) w swoim statucie zabraniała wstępowania osobom „rasy żydowskiej” (*razza israelitica*), z drugiej strony skrajnie prawicowy tygodnik „Rataplan” z Trypoli w tym samym roku podkreślał patriotyzm Włochów pochodzenia żydowskiego oraz krytykował politykę rasistowską faszystowskiego reżimu: „Żydzi mieli we Włoszech wspaniałą tradycję patriotyzmu — pisał anonimowy dziennikarz — została ona wykreślona nawet

¹⁹ Giorgio Pisanò był uważany za jednego z najważniejszych prawniczych dziennikarzy we Włoszech. W okresie Włoskiej Republiki Społecznej współpracował z faszystowskim wywiadem, został następnie internowany do obozu dla faszystów w Collescipoli. W 1947 roku wstąpił do MSI i był związany z odłamek lewicy narodowej. Od 1968 roku był dyrektorem oraz redaktorem osobnej serii w piśmie „Candido”. W 1972 roku został wybrany senatorem z ramienia MSI-destra nazionale. Opuścił partię w 1991 roku i założył *Movimento Fascismo e Libertà*. Był autorem między innymi *Sangue chiama sangue*, Milano 1962; *Mussolini e gli ebrei*, Milano 1967; *Gli ultimi in grigioverde. Storia delle forze armate della RSI*, Milano 1967; *Il triangolo della morte. La politica della strage in Emilia durante e dopo la guerra civile*, Milano 1992; *Gli ultimi cinque secondi di Mussolini*, Milano 1996; *Io fascista*, Milano 1997; i *Storia della guerra civile in Italia*, Milano 1965–1966.

²⁰ F. Germinario, *L'altra memoria...*, s. 65.

z podręczników historycznych [...] Nieprzerwana kampania oszczerstw stała się jedną z głównych win Mussoliniego”²¹. Wspomniane stanowiska dały początek dwóm odmiennym liniom ideologicznym wewnątrz MSI: 1. prawicy ewolucyjnej („evoliani”), związanej z ostatnim wice-sekretarzem Republikańskiej Partii Faszystowskiej Pino Rautim i Juliusem Evolą, którzy głosili, że ustawy rasistowskie Duce były ukoronowaniem zbliżenia faszyzmu i narodowego socjalizmu we wspólnej walce przeciwko „demoplutokracjom żydowsko-masońskim”, oraz 2. tak zwanym prawicowym katolikom, reprezentowanym przez pierwszego sekretarza partii Arturo Micheliniego oraz prawicowego intelektualistę Ernesto De Marzio, w opinii których Włoski Ruch Społeczny powinien rozliczyć się z trudnymi kartami przeszłości, podkreślić swoją odrębność w stosunku do polityki rasistowskiej Mussoliniego, oraz funkcjonować jako „faszyści w warunkach demokracji”. Należy zaznaczyć, że linia katolicka MSI, która akceptowała reguły demokratycznego państwa, pluralizm polityczny oraz instytucje parlamentarne, a jednocześnie ostro krytykowała teorie rasistowskie oraz koncepcje elitarno-arystokratyczne Juliusa Evoli, ostatecznie opuściła MSI w 1976 roku.

Pomiędzy tymi dwiema odmiennymi pozycjami, wykształciła się też trzecia — pośrednia, tak zwanych „nostalgików”, która skupiła się przede wszystkim wokół jednego z założycieli Włoskiego Ruchu Społecznego, sekretarza tej partii w latach 1947–50 i 1969–1986 Giorgio Almirantego. Ta grupa, która z czasem okazała się dominująca, w dużej części była związana z dawnym lewym skrzydłem PNF (tak zwaną lewicą faszystowską). Linia Almirantego dużą wagę przywiązywała do kwestii tożsamości, akcentowała łączność ideową z tradycją Włoskiej Republiki Społecznej i chociaż nie oceniała pozytywnie ustaw rasistowskich Mussoliniego, starała się jednak znaleźć dla nich historyczne usprawiedliwienie. Nostalgicy podkreślali ograniczone zastosowanie *leggi razziali*, zwracając uwagę na liczne wyjątki, które sprawiły, że były one stosunkowo „niegroźne”.²² Wykazywali, że antysemityzm odegrał marginalną rolę w okresie faszyzmu, a Mussolini zasadniczo nie był wrogiem Żydów.

Reprezentantem tej linii był Giorgio Pisanò, który począwszy od 1961 roku na łamach „Meridiano d’Italia”, opublikował wiele artykułów poświęconych relacjom pomiędzy faszystowskim reżimem a Żydami, starając się wykazać, że faszyzm nie był w żaden sposób odpowiedzialny za Holokaust. Zgodnie z tą optyką przedstawiał kwestię deportacji włoskich Żydów do nazistowskich obozów zagłady jako element nazistowskiej polityki eksterminacji, z którą władze RSI nie miały nic wspólnego. Tezy te, rozwinięte następnie w książce *Mussolini e gli ebrei*, opublikowanej w 1967 roku, opierały się na przekonaniu, że faszyzm był

²¹ L’Ammiraglio Esteban, *A morte gli ebrei!* „Rataplan” 1, 1946, nr 1. Cyt. za: G. Parlato, *Neofascismo italiano e questione razziale*, [w:] *Leggi razziali: Passato/Presente*, red. G. Resta, V. Zencovic, Roma 2015, s. 152.

²² G. Parlato, *Neofascismo italiano e questione razziale...*, s. 153. Szerzej na temat lewicy faszystowskiej zob. G. Parlato, *La sinistra fascista. Storia di un progetto mancato*, Bologna 2000, s. 372 n.

„rasistowski z koniczności”, raczej przez imitację niż z prawdziwego przekonania. Choć z jednej strony neofaszystowski publicysta przyznawał, że „ustawy rasistowskie stanowiły autentyczną hańbę”, a Holocaust „był bezdyskusyjnie dramatem o rozmiarach apokaliptycznych”²³, z drugiej starał się wykazać, że reżim Mussoliniego nigdy nie praktykował ani nawet nie planował eksterminacji Żydów, ograniczając się do „łagodnych” form antysemityzmu. Pisanò stwierdził, że *leggi razziali* z 1938 roku, były o wiele bardziej „ludzkie” w porównaniu z ustawodawstwem nazistowskim, przede wszystkim ze względu na wyjątki, które wprowadzały. Jak podkreślał, do 1943 roku: „we Włoszech nigdy nie powstały obozy koncentracyjne.[...] 55 000 Żydów nigdy nic złego nie spotkało, nikt z nich nie został internowany”²⁴. Podobnie też deportacje Żydów w okresie Republiki Salò były w jego opinii jedynie „epizodami”.

Jak słusznie zauważył historyk Gianni Scipione Rossi w książce *La destra e gli ebrei*, Pisanò, minimalizując znaczenie polityki rasistowskiej Duce, starał się też wykreować mit dobrych faszystów, eksponując zasługi dygnitarzy RSI w ratowaniu Żydów²⁵. Warto zauważyć, że podobną ocenę polityki rasistowskiej reżimu Mussoliniego możemy odnaleźć w trzynomowym dziele *Venti anni di storia* historyka i dyplomaty Attilio Tamaro, które zostało opublikowane pomiędzy 1952 a 1954 i wznowione w latach siedemdziesiątych w wydawnictwie Volpe. Wspomniany historyk, nie ukrywając swoich sympatii dla faszyzmu, uzasadniał, że antysemityzm nawet w ograniczonej formie nie miał powodu istnienia na Półwyspie Apenińskim ani w historii, ani we współczesnych czasach. Jak pisał: „w starożytnym Rzymie chrześcijaństwo narodziło się w synagodze [...] Rzym nazywany był „paradisus iudaeorum”²⁶. W ocenie Tamaro jedynym uzasadnieniem dla wprowadzenia przez *duce leggi razziali* mógł być „gest solidarności” w stosunku do Trzeciej Rzeszy. Historyk dopatrywał się jednak w momencie wprowadzenia ustaw rasistowskich początków kryzysu faszyzmu²⁷. Podobnie też w opublikowanym w 1948 roku studium *Due anni di storia* Tamaro potępił program z Werony, podkreślając, że słynny artykuł 7 był sprzeczny z włoską tradycją i wynikiem presji III Rzeszy na Mussoliniego. Za wynik koncesji w stosunku do sprzymierzonych Niemiec uznał też ustawodawstwo rasistowskie historyk i filozof Edmondo Cione.

²³ G. Pisanò, *Mussolini e gli ebrei...*, s. 122–123.

²⁴ *Ibidem*, s. 28.

²⁵ Pisanò dużo uwagi poświęcił sylwetkom faszystowskich dyptomatów, którzy pomagali ratować Żydów w różnych krajach europejskich, między innymi Guelfo Zamboniego- konsula w Salonikach, który uchronił 350 Żydów przed deportacją, Giovanni Palatucciego, szefa Urzędu do Spraw Cudzoziemców w Rijece (Fiume), który udostępnił dokumenty i wize wielu żydowskim uchodźcom czy Giuseppe Pieche — generała i tajnego wysłannika Mussoliniego na Bałkanach, który w listopadzie 1942 roku powiadomił Duce o użyciu gazów w celu wymordowania chorwackich Żydów. Szerzej na ten temat zob. G. Scipione Rossi, *La destra e gli ebrei. Una storia italiana*, Soveria Mannelli 2003, s.151.

²⁶ Cyt. za G.S. Rossi, *La destra e gli ebrei...*, s. 130.

²⁷ A. Tamaro, *Vent`anni di storia*, Roma 1975, t. 3, s. 355–364.

W *Storia della Repubblica Sociale Italiana*, która ukazała się w 1948 roku Cione, podobnie jak Pisanò i Tamaro dokonywał rozróżnienia pomiędzy „polityką eksterminacji nazistowskich Niemiec a „agnostyzmem rasowym” reżimu Mussoliniego. Znacznie krytyczniej do ustaw rasistowskich odnieśli się natomiast biografowie Mussoliniego, również związani z MSI — Edoardo Susmel i Giorgio Pini, wiążący nagły zwrot w polityce duce w stosunku do Żydów z „nagłym napadem szału”, który skłonił go do sprzymierzenia się z nazistowskimi Niemcami.

Jednak w odróżnieniu od wspomnianych wyżej autorów Pisanò próbował po- wiązać wprowadzenie ustawodawstwa rasistowskiego z uwarunkowaniami międzynarodowej sytuacji politycznej i wrogą wobec faszystowskich Włoch polityką lobby żydowskiego. Neofaszystowski publicysta starał się udowodnić, że Duce wprowadził *leggi razziali*, żeby wymusić na Wielkiej Brytanii otwarcie granic Palestyny dla uciekinierów. Jednak jak pisał, „Anglia nie kiwnęła palcem i Palestyna pozostała zamknięta”. Z drugiej strony tłumaczył, że ustawy rasistowskie były odpowiedzią na antywłoską działalność syjonistów. Zgodnie z tą optyką Mussolini był zmuszony je wprowadzić nie tyle ze względu na zbliżenie z Trzecią Rzeszą, co z powodu „nagłego zwrotu w kierunku antyfaszystowskim międzynarodowych środowisk żydowskich”²⁸. Nawiązując do tez z *Protokołów Mędrców Syjonu*, Pisanò uzasadniał, że „międzynarodowe Żydostwo” dążyło do zniszczenia faszyzmu oraz narodowego socjalizmu, ponieważ wspomniane reżimy stworzyły nową formułę gospodarczą, zagrażającą międzynarodowemu kapitalizmowi, który znajdował się w rękach międzynarodówki żydowskiej. Antysemityzm Mussoliniego był więc jedynie „pozorny”, spowodowany sytuacją międzynarodową, a Włoska Republika Społeczna musiała zaostrzyć ustawodawstwo rasistowskie na skutek polityki międzynarodowego Żydostwa²⁹.

Warto zauważyć, że z czasem Pisanò zaostrzył swoje tezy negacjonistyczne. W artykule *I crimini dei vincitori*, który ukazał się w pierwszym numerze pisma „Storia del XX secolo” w 1995 roku, analizując historię II wojny światowej, podkreślał, że należy pamiętać nie tylko o eksterminacji Żydów, ale także o zbrodniach popełnionych przez „zwycięzców” w tym konflikcie zbrojnym³⁰. Choć przyznawał, że eksterminacja Żydów miała miejsce, podkreślał jednak, że Holocaust powinien być porównywany z innymi formami eksterminacji, które miały miejsce podczas II wojny światowej. Jak stwierdzał, „mordercy nie należeli tylko do jednej strony, a ofiary do drugiej”. Podobnie też Żydzi nie byli jedynymi, którzy mogli podnosić „sztandar męczeństwa”³¹. Nie tylko uwalniał w ten sposób reżim Mussoliniego od jakiegokolwiek odpowiedzialności za eksterminację Żydów, ale podważał także specyfikę historyczną Holocaustu. Jednocześnie też neofaszystowski

²⁸ G. Pisanò, *Storia della guerra civile...*, s. 1363.

²⁹ *Ibidem*, s. 1365.

³⁰ G. Pisanò, *I crimini dei vincitori*, „Storia del XX secolo” 2, 1995, s. 6.

³¹ G. Pisanò, *Mussolini e gli ebrei...*, s. 129, 168.

publicysta poddawał w wątpliwość liczbę ofiar Holokaustu, chociaż, jak deklarował, nie zamierzał negować „okrucieństwa polityki prześladowania Żydów”³².

Należy zaznaczyć, że próba usprawiedliwienia polityki rasistowskiej Duce łączyła się u Pisanò z negatywną oceną działalności antyfaszystowskiego ruchu oporu, która doprowadziła do wybuchu wojny domowej we Włoszech w 1943 roku. Podkreślając, że *Resistenza* była w znacznym stopniu kierowana przez partię komunistyczną (PCI), starał się wykazać, że miała ona charakter rewolucyjno-wywrotowy, „zasadniczo obcy tradycji narodu włoskiego”³³. Jej działalność doprowadziła do powstania podziału wewnątrz narodu i w rzeczywistości była elementem strategii politycznej komunistów, chcących przejąć kluczowe instytucje w państwie i móc uwarunkowywać powojenny scenariusz polityczny. Jak zauważył Francesco Germinario, Pisanò próbował w ten sposób zanegować narodowy charakter włoskiego ruchu oporu³⁴. W koncepcji neofaszystowskiego publicysty *Resistenza* stanowiła „zdradzoną rewolucję”, ponieważ, będąc kierowana przez komunistów, działała w interesie innych mocarstw (przede wszystkim Związku Radzieckiego) i pozostawała na usługach ideologii antynarodowych, kosmopolitycznych, takich jak marksizm. Partia Komunistyczna chciała uniemożliwić stabilizację polityczną Włoskiej Republiki Społecznej i nie pozwolić na wprowadzenie reform społecznych, które przyniosłyby poparcie klasy robotniczej dla polityki Mussoliniego. W konsekwencji włoscy komuniści w celu zniszczenia faszyzmu zrezygnowali z przeprowadzenia prawdziwej rewolucji proletariackiej.

Interpretacja „faszystowskiego rasizmu z konieczności” zapoczątkowana przez Pisanò bardzo dobrze wpisała się w linię polityczną lansowaną przez sekretarza partii MSI Giorgio Almirante począwszy od lat siedemdziesiątych. Od powrotu Almirante na stanowisko sekretarza partii w 1969 roku wyraźnie zwyciężyła linia pro-izraelska i antyrasistowska w łonie MSI. Jak zauważył Sandro Setta, sam Almirante, wypierając się swoich wcześniejszych pozycji prorasistowskich (w latach 1938–43 był redaktorem naczelnego pisma o charakterze antysemickim i rasistowskim „*La difesa della razza*”), w kwietniu 1972 roku oficjalnie skrytykował rasizm faszystowskiego reżimu, a nawet określił *Resistenza* jako ruch promujący „wartości wolności”. W książce *Tra Hitler e Tito. Trieste nella R.S.I. di Mussolini 1943–45* sekretarz MSI przyznawał, że Żydzi musieli znieść liczne ograniczenia, ale polityka rasowa wywołała sprzeciw i opór w samej partii faszystowskiej i to spowodowało, że zostały wprowadzone liczne wyjątki. Jak podkreślał, znakomita większość faszystów w obliczu tragedii Żydów umiała zachować postawy ludzkie i postępować właściwie³⁵.

³² G. Pisanò, *Ebrei e camere gas*, „Candido”, 12, 1979, nr 1.

³³ G. Pisanò, *Storia della guerra civile in Italia...*, s. 580.

³⁴ F. Germinario, *L'altra memoria...*, s. 122.

³⁵ G. Almirante, S. Giacomelli, *Tra Hitler e Tito. Trieste nella R.S.I. di Mussolini 1943–45*, red. G. Almirante, Trieste 1987, s. 44–45.

Rewizjonizm Pisanò w ocenie przedstawicieli Włoskiego Ruchu Społecznego

Interpretacja Pisanò nie spotkała się natomiast z pozytywnym przyjęciem ze strony skrajnej prawicy, odwołującej się do myśli Juliusa Evoli. Jak wiadomo, Evola opracował koncepcję „rasizmu duchowego”, która chociaż różniła się nieco od rasizmu biologicznego, uznawała jednak Żydów za „odpadki rasowe” (*detriti di razze*)³⁶. W szczególności chętnie tematykę rasową podejmowało założone w 1955 roku pismo „Ordine Nuovo”, które, nawiązując do teorii konserwatywno-arystokratycznych Evoli, dużo uwagi poświęcało kwestii aryjskości, kreując mit „Aryjczyka-Rasisty jako jedyne go zdolnego zdeterminować nowy cykl w dziejach cywilizacji europejskiej”, a także koncepcji państwa organicznego. Należy jednak zauważyć, że wspomniany organ prasowy rewolucyjnej prawicy, podejmując tematykę aryjskości jako „związku elity wywodzącej się z różnych państw europejskich połączoną wspólną Weltanschauung, bazującą na wierności dla europejskiej tradycji” i kreując mit nowego człowieka, łączącego w sobie cechy „antyczne” i „tradycyjne” („legionisty, który będzie mógł walczyć zgodnie z duchem »Kszatriji«, rycerzy średniowiecznych i templariuszy”), odwoływał się bardziej do idei rasistowskich narodowego socjalizmu niż do faszyzmu Mussoliniego. W odróżnieniu od Pisanò, grupa radykalnej prawicy nie negowała istnienia rasizmu faszystowskiego i nie próbowała złagodzić odpowiedzialności reżimu za wprowadzenie ustaw rasistowskich³⁷. Świadczy o tym dobitnie sześciotomowa historia faszyzmu autorstwa Pino Rautiego i Rutilio Sermontiego — *Storia del fascismo*, która ukazała się w latach 1976–1978. Jej autorzy wyraźnie podkreślali, że faszyzm od samego początku miał charakter rasistowski i wprowadzenie *leggi razziali* było samodzielną decyzją Mussoliniego, a nie przejawem naśladowania polityki Trzeciej Rzeszy³⁸. Celem ustawodawstwa rasistowskiego było stworzenie nowego człowieka oraz ochrona czystości rasy aryjskiej (*stirpe latina*) przede wszystkim przed krzyżowaniem się z rasami gorszymi, co szczególnie wyraźnie zaznaczyło się po podbiciu Etiopii w okresie włoskiej kolonizacji Afryki Wschodniej. Jak podkreślali Rauti i Sermonti, międzynarodowe żydostwo było wrogo nastawione do wojny do Abisynii i do polityki ekspansjonistycznej faszystowskich Włoch. Stąd niezależnie od wpływu nazistowskich Niemiec, włoski

³⁶ J. Evola, *Sulla genesi dell'ebraismo come forza distruttrice*, „La Vita Italiana” 140, 1941. Cyt. za: *idem*, *Gli articoli de „La Vita Italiana”*, Treviso 1988, s. 164.

³⁷ Typowym przykładem tej linii były artykuły opublikowane na łamach „Ordine Nuovo” Clemente Graziani. Graziani odwołując się do tez zawartych w *Protokołach Mędrców Sionu*, przedstawiał Żydów jako chciwych, oddanych finansom i handlowi, niemoralnych, cynicznych materialistów i narzekał na brak „historii rasistowskiej”, co doprowadziło do nadejścia epoki „zażydzonych ras nieczystych i zdegenerowanych”. Zob. np. C. Graziani, *L'azione eroica e l'ariano*, „Ordine Nuovo” 1, 1955, nr 8.

³⁸ P. Rauti, R. Sermonti, *Storia del fascismo*, Roma 1976–1978. W szczególności zob. tom 5, *L'espansione e l'Asse*, Roma 1977, s. 276.

faszystów tak czy inaczej musiał stać się rasistowski. Tym samym skrajna prawica podkreślała rodzime źródła rasizmu faszystowskiego. Zgodnie z tą optyką ustawy rasistowskie z 1938 roku były naturalną konsekwencją doktryny faszystów, a przede wszystkim jego imperializmu.

Należy zaznaczyć, że środowisko skrajnej prawicy, skupionej wokół Pino Rautiego, powróciło do problematyki rasowej w latach siedemdziesiątych, wkrótce po publicznym potępieniu *leggi razziali* przez Almirantego. Jednym z najważniejszych teoretyków tej linii był Adriano Romualdi, który pod wpływem myśli Juliusa Evoli opracował elitarystyczno-rasistowską koncepcję tradycji europejskiej jako „pierwotnej ojczyzny rasy aryjskiej” i „ducha europejskiego”, wywodzących się ze wspólnoty krwi³⁹. Choć Romualdi raczej krytykował politykę rasistowską faszystowskich Włoch, czynił to nie tyle z chęci potępienia rasizmu, co raczej z przekonania, że opierała się ona na przesłankach „pseudorasistowskich”, pozbawionych zawartości ideowej. Jak pisał w szkicu *Su Evola*: „[po wprowadzeniu *leggi razziali*] z dnia na dzień pisarze i dziennikarze odkryli, że są rasistami i rozpoczęli nadziewać swoje artykuły słowami »rasa«, »rodowód«, »plemię«, nie mając pojęcia o idei opracowanej w Niemczech. Odkryto »rasę włoską« (oczywiście nieistniejącą, ponieważ Włosi, jak każdy inny naród europejski, stanowią mieszaninę elementów śródziemnomorskich, nordyckich, alpejskich itp.) i każdy, kto nie był Żydem, z radością odkrył, że jest »Aryjczykiem«, chociaż z wyglądu przypominał bardziej Marokańczyka niż Europejczyka”.⁴⁰ W latach osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych skrajna prawica evoliańska utrzymała swoje stanowisko antysemityczne. Jak zauważył Giuseppe Parlato, był to jednak raczej antysemityzm o charakterze antykapitalistycznym, w którym kwestie biologiczne odgrywały drugorzędą rolę⁴¹. Doprowadziło to do rozwoju tez konspiracyjnych, nawiązujących do idei zawartych w *Protokołach Mędrców Syjonu*, a także do podjęcia tematyki negacjonizmu, która aż do połowy lat osiemdziesiątych nie wzbudzała większego zainteresowania radykalnej prawicy we Włoszech.

Zakończenie

Nie ulega wątpliwości, że negacjonistyczna publicystyka Giorgio Pisanò przyczyniła się do przyjęcia stosunkowo łagodnej oceny ustawodawstwa rasistowskiego

³⁹ Adriano Romualdi był synem jednego z liderów MSI Pino Romualdi. Ukończył historię na uniwersytecie La Sapienza w Rzymie, pisząc pracę magisterską pod kierunkiem Renzo De Felice. Następnie został asystentem na uniwersytecie w Palermo. Był badaczem kultur indoeuropejskich, a także myśli Platona, Nietzschego, teoretyków konserwatywnej rewolucji oraz Juliusa Evoli, któremu poświęcił monografię *Julius Evola. L'Uomo e l'Opera*, Roma 1970. Był również autorem niezwykle popularnych w środowisku młodzieży neofaszystowskiej dzieł *La destra e la crisi del nazionalismo* i *Idee per una cultura di destra* (zebranych w tomie: A. Romualdi, *Una cultura per l'Europa*, red. G. Malgieri, Roma 2012).

⁴⁰ A. Romualdi, *Su Evola*, red. G. De Turre, Roma 1998, s. 82.

⁴¹ G. Parlato, *Neofascismo italiano e la questione razziale...*, s. 178.

w środowisku włoskich neofaszystów, szczególnie począwszy od lat siedemdziesiątych. W odróżnieniu od skrajnej, antysystemowej prawicy Pino Rautiego, nostalgicy Giorgio Almirantiego przejęli tezy o „rasizmie z konieczności” jako konsekwencji zbliżenia faszystowskich Włoch z Trzecią Rzeszą, stosunkowo łagodnym ustawodawstwem skierowanym przeciwko włoskim Żydom w porównaniu z ustawami norymberskimi, braku tradycji antysemityzmu we Włoszech i, co za tym idzie, podważaniu jakiegokolwiek odpowiedzialności faszystowskiego reżimu za Holokaust. Szczególnie chwytny w środowisku pravicowym okazał się również mit dobrych faszystów, którzy, nie bacząc na konsekwencje, w czasie II wojny światowej ratowali europejskich Żydów,

Bibliografia

- Almirante G., Giacomelli S., *Tra Hitler e Tito. Trieste nella R.S.I. di Mussolini 1943–45*, red. G. Almirante, Trieste 1987.
- Bankowicz M., *Faszyzm po faszyzmie. Włoski Ruch Społeczny (MSI) na scenie politycznej powojennych Włoch*, „Politeja” 5, 2006, s. 52–65.
- Bankowicz M., *Niedemokratyzmy*, Kraków 2011.
- Bernardi Guardi M., *Miti e idee del Novecento. III. Il fascismo italiano. Altre analisi di destra*, „Il Conciliatore” 9, 1974.
- Chiarini R., *Destra italiana dall'Unità d'Italia ad Alleanza Nazionale*, Venezia 1995.
- De Felice R., *Intervista sul fascismo*, red. M.A. Leeden, Roma-Bari 1975.
- De Felice R., *Rosso e nero*, red. P. Chessa, Milano 1995.
- Evola J., *Gli articoli de La Vita Italiana*, Treviso 1988.
- Evola J., *Ultimi scritti*, red. G. Marzocco, Napoli 1977.
- Fascismo e capitalismo*, red. N. Tranfaglia, Milano 1976.
- Germinario F., *Da Salò al governo. Immaginario e cultura politica della destra italiana*, Torino 2005.
- Germinario F., *Estranei alla democrazia. Negazionismo e antisemitismo nella destra radicale italiana*, Pisa 2005.
- Germinario F., *L'altra memoria. L'estrema destra. Salò e la Resistenza*, Torino 1999.
- Germinario F., *Tradizione Mito Storia. La cultura politica della destra radicale e i suoi teorici*, Roma 2014.
- Graziani C., *L'azione eroica e l'ariano*, „Ordine Nuovo” 1 1995, nr 8.
- Gregor A.J., *The Ideology of Fascism. The Rationale of Totalitarianism*, New York- London 1969.
- Gruppo di AR*, Padova 1963.
- Ignazi P., *Il Polo escluso. Profilo del Movimento Sociale Italiano*, Bologna 1998.
- Mikołajko Z., *Mity tradycjonalizmu integralnego: Julius Evola i kultura religijno-filozoficzna prawicy*, Warszawa 1998.
- Parlato G., *La sinistra fascista. Storia di un progetto mancato*, Bologna 2000.
- Parlato G., *Neofascismo italiano e questione razziale*, [w:] *Leggi razziali: Passato/ Presente*, red. G. Resta, V. Zeno-Zencovich, Roma 2015.
- Pisanò G., *Ebrei e camere gas*, „Candido” 12, 1979, nr 1.
- Pisanò G., *Gli ultimi cinque secondi di Mussolini*, Milano 1996.
- Pisanò G., *Gli ultimi in grigioverde. Storia delle forze armate della RSI*, Milano 1967.
- Pisanò G., *I crimini dei vincitori*, „Storia del XX secolo” 2, 1995.
- Pisanò G., *Il triangolo della morte. La politica della strage in Emilia durante e dopo la guerra civile*, Milano 1992.

- Pisanò G., *Io fascista*, Milano 1997.
- Pisanò G., *Mussolini e gli ebrei*, Milano 1967.
- Pisanò G., *Sangue chiama sangue*, Milano 1962.
- Pisanò G., *Storia della guerra civile in Italia*, Milano 1965–66.
- Rauti P., Sermonti R., *Storia del fascismo*, t. 1–6, Roma 1976–1978.
- Romualdi A., *Il fascismo come fenomeno europeo*, red. M. Veneziani, Roma 1984.
- Romualdi A., *Julius Evola. L'Uomo e l'Opera*, Roma 1970.
- Romualdi A., *Su Evola*, red. G. de Turrís, Roma 1998.
- Romualdi A., *Una cultura per l'Europa*, red. G. Malgieri, Roma 2012.
- Rossi G.S., *La destra e gli ebrei. Una storia italiana*, Soveria Monnelli 2003.
- Sondel-Cedarmas J., *Criticism of "fascist nostalgia" in the political thought of the New Right*, „Studia nad Autorytaryzmem i Totalitaryzmem” 40, 2018.
- Tamaro A., *Vent'anni di storia*, Roma 1975.
- Tarchi M., *Cinquant'anni di nostalgia, La destra italiana dopo il fascismo*, Milano 1995.
- Tarchi M., *Esuli in patria. I fascisti nell'Italia repubblicana*, Parma 1995.
- Un monumento al Duce?*, Firenze 1976.
- Veneziani M., *Sinistra e destra. Risposta a Norberto Bobbio*, Firenze 1995.
- Wielomski A., *Faszystwy lacińskie. Sen o rewolucji innej niż w Rosji i w Niemczech*, Warszawa 2011.